

Ez-Zemahşeri'nin İltifat Sanatına Örnek Verdiği Bir Rivayete - Mervân b. Hakem Merkezli- Eleştirel Yaklaşım

A Critical Approach to a Narration - centered on Marwan b. Hakam - that al-Zamakhshari gives as an Example of the Art of Compliment

ÖZET

Ez-Zemahşeri, 'Kevser Sûresinde İcâz' adlı eserinde iltifat sanatına dair bir örnekte, çalışmaya esas olan rivayeti kaydetmiştir. Bu rivayette, 2. Halife Ömer'in Mervân b. Hakem'e yönelik "Kureys gençlerinin efendisidir" ifadesi dikkatimizi çekmiştir. Zira Halife Ömer'in Mervân b. Hakem'e yönelik bu ifadeyi kullanmasına dair bir zaman ve zemin bilgisinin olmadığını düşünerek konunun Mervân'la ilişkisini değerlendirmenin lüzumu kanaatine vardık. Rivayete dair değerlendirmenin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağı düşünülerek Mervân b. Hakem'in biyografisi ve isminin geçtiği bir takım rivayet bilgilerine de çalışmada yer verdik. Çalışmanın içerisinden de anlaşılacağı üzere; rivayet aktarımında çarpıtmaların, uydurmaların olduğu izlenimi hâkim olmuştur. Şöyle ki, rivayette ifade edildiği hal üzere Mervân b. Hakem'in Halife Ömer'le teşriki mesaisi tespit edilemediği gibi, isminin dâhil olduğu özellikle Hudeybiye sulhu ve Hayber'in fethine çıkış konulu rivayetlerde de yaş haddi veya râvi zinciri eksikliğini tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmada kısaca işaret olunduğu üzere Mervân b. Hakem dâhil olduğu birçok tarihi vakada şaibeli tavrıyla karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla zikri geçen rivayetten hareketle yaptığımız çalışmanın neticesinde; birçok problemli olayda adı geçen Mervân b. Hakem isminin temize çıkarılması adına, adının rivayetlere sokuşturulduğu kanısıyla birlikte, bir takım tarih araştırmacılarının da - anlayamadığımız nedenlerle- tevillerle adını temize çıkarmaya çalıştıkları bir şahsiyet olduğu, düşüncesine hâkim olduğumuzu belirtebiliriz.

Rivayet eksikliğini baktığımızda; Mervân b. Hakem isminin sonradan sokuşturulduğu, Zemahşeri'nin de bu sebeple bu rivayeti zikrederek ince bir eleştiride bulunduğu düşüncesine vardığımızı ifade edebiliriz.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Hz. Ömer, Mervân b. Hakem, Rivayet tenkidi, Zemahşeri.

ABSTRACT

In the aforementioned work, al-Zamakhshari recorded the narration that is the basis of this study in an example of the art of compliment. In this narration, the statement of Caliph 'Umar to Marwan b. Hakam, "He is the master of the young men of Quraysh" attracted our attention. Considering that there is no time and place information about Caliph 'Umar's use of this expression towards Marwan b. Hakam, we came to the conclusion that it is necessary to evaluate the relationship of the subject with Marwan. We also included the biography of Marwan b. Hakam and some narration information where his name is mentioned in the study, considering that it will help to better understand the evaluation of the narration. As can be understood from the content of the study; the impression that there are distortions and fabrications in the narration of the narration has been dominant. As it is stated in the narration, Marwan b. Hakam's association with Caliph 'Umar could not be detected, and problems related to age limit or chain of narrators were detected in the narrations in which his name was included, especially in the narrations about the peace of Hudaibiyah and the conquest of Khaybar. In addition, as briefly pointed out in the study, he appears with a shady attitude in many historical events in which he was involved. Therefore, as a result of our study based on the aforementioned narration, we can state that we have come to the conclusion that Marwan b. Hakam, who is mentioned in many problematic events, is a person whose name was inserted into the narrations in order to clear his name, and that some historical researchers - for reasons we cannot understand - tried to clear his name with interpretations.

Based on the narration, we can conclude that the name Marwan b. Hakam was inserted later and that Zamakhshari made a subtle criticism by mentioning this narration for this reason.

Keywords: Islamic History, Hz. Umar, Marwan b. Hakem, Narration Criticism, Zamakhshari.

GİRİŞ

Ez-Zemahşeri'nin, 'Kevser Sûresinde İcâz' adlı eserinde iltifat sanatına birçok farklı örnek verilebilecekken Hz. Ömer'in daha önce farklı kişilerce talip olunan kıza talip olduğu ile ilgili rivayeti: "Ömer b. Hattab'tan rivayet edilmiştir ki o, Ezd'li bir kadına evlilik teklifinde bulunduğu ailesine gelip dedi ki: "Kureys gençlerinin efendisi Mervân b. El-Hakem ve el-Meşrik ehlinin efendisi Hasan b. Becile (Ebû Amr Cerir b. Abdullah b. Cabir el-Beceli size damat olma teklifinde bulundu. (Şimdi de) -kendini kast ederek- Emiru'l-Mu'minîn damatlık teklifinde bulunuyor" (Bayer v.dğr., 2023: 144) paylaşmış olması oldukça dikkat çekicidir. Zira rivayetin, fihri birkaç mevzuya (başkasının talip olduğu kızı isteme, oğulun talip olduğu kızı babasının istemesi hususu, soy sop değeri, evlilik, hür kadın, cariyeye, velayet, şahitler mevzuu vb) taalluk eden boyutu olmasının yanı sıra, rivayete konu olan hususta toplumsal algı, rivayette adı geçen şahısların biyografileri ve tarihi kişilikleri gibi vb. birçok boyutu vardır. Zemahşeri ise bu rivayeti edebi sanata örnek olması hasebiyle eserinde zikretmiştir. Rivayeti kişiler merkezinde ele aldığımızda, Zemahşeri'nin bu rivayette iki farklı kişiye gönderme yapabileceği ihtimali dikkatimizi çekmiştir.

Mevlüt Poyraz!

How to Cite This Article

Poyraz, M. (2023). "Ez-Zemahşeri'nin İltifat Sanatına Örnek Verdiği Bir Rivayete - Mervân b. Hakem Merkezli- Eleştirel Yaklaşım" International Social Sciences Studies Journal, (e-ISSN:2587-1587) Vol:9, Issue:117; pp:9304-9310. DOI: <http://dx.doi.org/10.29228/sssj.73326>

Arrival: 1 September 2023
Published: 30 November 2023

Social Sciences Studies Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Birincisi; oğlunun talip olup alamadığı kıza talip olan Halife Ömer'e ince bir eleştiri yöneltmiş olması ihtimali. İkincisi ise; Mervan b. Hakem'in seçkin sahabe arasında gösterilip Hz. Ömer'in iltifatına nail olan kişiliğini ima etmesi durumudur. Belki de Zemahşerî hiçbir ima gütmenden eserlerde gördüğü bir rivayeti ilgili konuda zikretmiştir.

Ancak yukarıda zikri geçen rivayetin bizde uyandırdığı hissiyat, onu tahlil etme düşüncesine götürmüştür. Zira rivayette geçen Mervân b. Hakem ismi diğer isimlerin yanında gerek sosyolojik vaka, gerek tarihi ve kronolojik olarak ayrı durmaktadır. Bu sebeple bu rivayeti Mervân b. Hakem eksenli değerlendirme düşüncesinde olduk.

Farklı kaynaklarda bir takım farklı ifadelerle kaydedilmiş olmakla birlikte içerik olarak aşağı yukarı aynı manaya gelen, ancak Mervân'a yönelik övgü dolu sözlerin Hz. Ömer tarafından değil de kadının ailesi yahut Mervân'ın annesi tarafından söylendiği de ifade edilmektedir. **Kaynaklarda geçen rivayetlere göre (ki Hz. Ömer değil başkaları rivayet ediyor):** “Ömer b. el-Hattab bir kadını annesinden istedi. Ve şöyle dedi: Muhakkak ki Cerîr el-Beceli kızınıza talip oldu ki o; meşrik gençlerinin efendisidir, Mervân b. el-Hakem talip oldu ki o, Kureyş gençlerinin efendisidir, Abdullah b. Ömer talip oldu ki o da; bildiğiniz bir şahsiyettir ve Ömer. Bunun üzerine kadın dedi ki: Sen ciddi misin ey müminlerin emiri? (Ömer) Dedi ki: Evet. Kadın dedi ki: Ey müminlerin emiri seni evlendirdik.” (İbn Kesîr, ts: 8/414-418; Zehebî, 1985: 3/477; İbn Asâkir, 1998: 57/238; İbn Kudâme, 1985: 6/110; Ruaynî, 2003: 3/412). El-Muğnî'de diğerlerinden farklı olarak kadının Devs kabilesinden olduğu ve bu kadından Hz. Ömer'in iki çocuğu olduğu zikredilmiştir (İbn Kudâme, 1985: 6/110).

Zikri geçen bilgilerin rivayet açısından zahirde bir sorun teşkil etmediği açıktır. Ancak rivayeti içerik olarak mercek altına aldığımızda görüldüğü kadar sorunsuz değildir. Zira değerlendirileceği üzere; bu rivayetin uydurma yahut farklı nedenlerle rivayete birtakım eklemeler yapıldığı düşüncesi ön plana çıkmaktadır. Pek tabii denilebilir ki bu durumlar genel olarak bilinen şeylerdir ve bu sebeple de ilgili ilim dalı (Hadis Usulü) doğmuştur. Mevzumuzda bu ilim dalının sahasında yorum yapmak olmayıp bilakis zikri geçen rivayetin içeriğinin tarihi süreç içerisinde cereyan eden olaylarda bir karşılığının olup olmadığını irdelemektir. Bu bağlamda Mervân b. Hakem isminin zikredildiği bazı önemli rivayetlerde de; tarih, zaman zemin ve olgu olarak karşılıklarının, eserlerde hassasiyetle ele alınmadığı hususuna dikkat çekmeye çalışmaktır.

Öte taraftan bu çalışma; bazı araştırmacıların, belki hüsnüniyetle yaklaşarak sahih hadis kitaplarında bir rivayet geçiyorsa mutlak doğrudur veya sahih hadis kaynaklarında râvi olarak isimleri geçiyorsa bu kişiler mutlak adildirler gibi sergiledikleri -yanlış olduğunu düşündüğümüz- yaklaşımların bir vakta olarak karşımıza çıktığını da ortaya koymaya yöneliktir. Şöyle ki; bu şekildeki ön kabullerle meselelere yaklaşılmca hakikatler anlaşılmadığı gibi râvi yahut rivayetlere yönelik birtakım tenkitler yapıldığında da tevil yolları tercih ediliyor. Lakin bu durum da, düşünen akleden muhatapları ikna edemediği için birçok problemin de kapısını aralıyor. Nihayetinde hadislerin toptan inkârı gibi bir hastalığa düşülüyor.

Bu itibarla zikri geçen gerekçelere de yönelmemizi vesile olan ve bu çalışmaya esas teşkil eden rivayet, Mervân b. Hakem'in konu edinildiği rivayetlere göz atmamıza kapı aralamıştır. Bu vesileyle gerek bu rivayeti, gerek Hz. Ali'nin “Mervân'ı Kureyş gençlerinin efendisi” olarak takdim ettiği rivayeti, özellikle de Hudeybiye gazvesinin ravisi olması hasebiyle Mervan'ın naklettiği rivayeti, ana hatlarıyla tahlile tabi tutmanın yerinde olacağı düşüncesindeyiz. Öncelikle konuyu anlaşılması katkısı umularak Mervân b. Hakem'in hayatına dair genel bilgileri zikrederek konuya giriş yapmanın lüzumunu belirtmeliyiz.

Mervân B. El-Hakem Ve Hakkındaki Yaklaşımlara Dair

Hakem b. Ebû'l-As b. Ümeyye b. Abdışems b. Abdumenaf el-Kureşî el-Ümevî'nin oğlu olan Mervân, Ebu Abdülmelik künyesiyle tanınır. Künyesinin Ebû'l- Hakem veya Ebû'l-Kâsım olduğu da söylenir (İbn Kesîr, ts: 8/414-418). Onun doğum yeri olarak Mekke ve Taif şehirleri, doğum tarihi olarak da hicretin ikinci yılı (yani 624) Uhud günü (625) ve Hendek günü (627) gibi farklı tarihler zikredilmiştir. Mekke'nin fethine kadar Hz. Peygamber'e (s) düşmanlık ettiği belirtilen babası Hakem'in Mekke'nin fethi sonrası Müslüman olduğu, Medine'ye geldiği ve burada da Hz. Peygamber'e karşı işlediği kabahatten dolayı Hz. Peygamber tarafından Taif'e sürgün edildiği, oğlu Mervân'ın da onunla birlikte Taif'e çıkarıldığı (İbnü'l-Esîr, ts: 4/368-370) hususu birçok kaynağın kaydettiği bilgidir. Kaynakların nakline göre, Sahabî olup kendisinden Hudeybiye sulhuna dair hadis rivayeti mevcuttur. (Zührî, 2016: 39-45; Taberî, 1119: 2/620-621; Canan, ts: 11/514-530). Vakıdı ve İbn Sa'd onu tabiinden saymıştır. Mervân'ın, Hz. Ömer ve Hz. Osman'dan rivayetlerde bulunduğu kaydedilmiştir. Kureyş'in önde gelen şahsiyetlerinden ve faziletli insanlarından zikredilen Mervân'ın faziletine dair yukarıda işaret ettiğimiz üzere Hz. Ömer'in “Kureyş gençlerinin efendisi” övgüsüne mazhar olduğu rivayet ile kadılıktaki marifetli konumuna işaret eden rivayetler zikredilmiştir (İbn Kesîr, ts: 8/414-418). Hz. Osman'ın hilafeti döneminde Medine'ye döndürülünceye kadar Taif'te kalmış ve Medine'ye gelince Hz. Osman'ın kâtibi olmuştur (İbnü'l-Esîr, ts: 4/368-370). Hz. Osman'ın sır kâtibi olarak bilinen Mervân aynı zamanda, Hz. Osman'ın kuşatma altına

alınmasının sebebi olarak görülmüş dolayısıyla onun ölümünden dolayı olarak sorumlu hale gelmiştir. Hz. Ali'ye karşı Cemel ordusunda savaşmış, yenilgiden sonra Hz. Ali'ye biat ederek Medine'ye çekildiği ileri sürülmüştür. Muaviye döneminde Medine'de valilik yapmıştır (İbn Sa'd, ts: 5/34-38). Yezid b. Muaviye'nin ölümü sonrası II. Muaviye'nin hilafetten feragat etmesi sonucu Emevi iktidarında meydana gelen idari boşluğu doldurmak için yapılan toplantıdan Halife olarak çıkmayı başarmış ve Emevi devletinin Mervâniler kolunun mimarı olmuştur (Haziran 684). Oğlu Abdulmelik'i ve Abdulaziz'i sırasıyla veliaht tayin etmiş ve 10 aylık hilafetinden sonra Nisan 685 yılında Şam'da vefat etmiştir (İbn Kesir, ts, 8: 414-418; Zirikî, 2002:7/207-208; Aycan, 2004: 29/225-227).

Bazı kaynaklarda geçen Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin ağzından "Kureyş gençlerinin efendisi", (İbn-i Kesir, ts: 8/282-283) yine kaynakların verilerine göre Hz. Ömer'le bir araya geldiğini ifade eden tarihi bir vaka söz konusu olmamasına rağmen Hz. Ömer'den hadis rivayet etmesi, Hz. Ömer gibi adaletle hükmetmeye çalışması, kadılığıyla şöhret bulması (hangi hususlarda nasıl hükmettiğini bilemediğimiz), (İbn Kesir, ts: 8/414-418) Kur'an'ı çok okuyan kişi olması ve de Buhari'de hadisleri olan (Sallâbî, 2008: 554) meşhur sahabi! gibi ifadelerle, Mervân b. Hakem'in doğrusuyla yanlışıyla siyasi bir aktörlükten çıkarılarak adının güzellemlerle anıldığını müşahade ediyoruz.

Zira onun tarih sahnesine çıkışını dikkate aldığımızda; ortam gereği liyakat ehli olmadığı halde Hz. Osman tarafından kâtipliğe getirilmesiyle -ki, önde gelen sahabenin eleştirileri mevcuttur- dikkatleri üzerine çekmiştir. Hz. Osman'a iletilmesi gereken önemli hususlarda sahabenin önüne engel çıkarması, haklı bazı eleştirilerini halifeye sunmak isteyen önde gelen sahabeye tartışması, halife gibi davranarak birçok haksızlıkta adının geçmesi, ganimetlerden aldığı pay, valilerle münasebetler, isyancılarla olan münasebetlerde mektup mevzuu, Halife Osman'a yardımcı olmaya çalışan sahabeyi çeşitli ithamlarla uzaklaştırmaya çalışması, Haşimoğullarına yönelik hakaretimiz tavırlar takınarak ayrıştırıcı hareket etmesi, Hz. Osman'ın öldürülmesinde doğrudan/dolaylı etkisinin olması, Hz. Osman'ın ölümü sonrası daha önce kavga edip hakaret ettiği önde gelen sahabilerle bir olup Cemel ordusunda yer alarak Hz. Ali ile savaşması, Emevi yönetiminin Medine valisi olarak hutbelerde Ali soyuna hakaretler etmesi, Fedek arazisinin şahsına iktası, Hz. Hasan'ın cenazesinin mezar talebiyle ilgili sorun çıkarması, Yezid'e biat mevzusunda "Hz. Hüseyin'in ya biat ya da oracıkta öldürülmesi" hususunda valiye telkinde bulunması, Harre vakasında gelen orduyu stratejik olarak yönlendirmesi, Cabiye toplantısında kendisinden sonra veliaht olarak belirlenen şahısları azledip oğullarını veliaht tayin etmesi (İbn-i Kesir, ts: 8/414-418; Çelik, 2020: 77-78) gibi birçok olayda Mervân'ın adı geçmektedir.

Bu çalışma safhasında bazı araştırmacıların, onun zikri geçen olaylardaki -İslam inanç ve ahlakı açısından- kirli ve şaibeli konumunu tevillerle temize çıkarmaya çalışmaları da dikkatimizi çekmiştir. (Bkz. Çelik, 2020: 95-97). Mervân'ın dâhil olduğu -kanaatimize göre birçok şaibeli- işlerle ilgili bazı araştırmacıların yaptıkları yorumlarını bir arada zikreden İsmail Hakkı Atçeken'in ilgili makalesi, araştırmacıların tevil içerikli yaklaşımlara örnek olabilecek mahiyettedir (Atçeken, 2000: 9: 315-348). Konuyu saptırmamak ve hacmi arttırmamak adına Mervân b. Hakem'in Hz. Osman Dönemi fitne olaylarındaki rolüne dair değerlendirmeler içeren ilgili eserin de okunması tavsiye edilebilir. (Bkz. Poyraz, 2023.)

Zemahşerî'nin Zikrettiği Rivayete Dair Değerlendirme

Öncelikle konuyla ilgili rivayetin farklı versiyonlarını dikkate aldığımızda; Zemahşerî'nin kaydettiği rivayetin râvisinin -Hz. Ömer- diğer rivayetlerde ravi olarak geçmediğini ifade etmeliyiz. Dolayısıyla diğer rivayetlere göre, Mervân'a yönelik iltifat kabul edeceğimiz ifadenin Hz. Ömer tarafından söylenmediği ortaya çıkmaktadır. Oysa Zemahşerî'nin kaydettiği rivayette, Hz. Ömer'in ilk olarak Mervân b. Hakem ismini zikretmiş olması özel bir vurguyu hissettirmektedir.

Rivayeti metin/içerik merkezli ele aldığımızda, konu birçok boyutuyla değerlendirmeyi icap ettirmektedir. Şöyle ki; rivayete konu olan kadının şahsi özelliği ve halife ile münasebeti açısından baktığımızda; ilgili şahsın bekâr yahut dul olması, hür ya da cariyeye gibi özelliklerine ilaveten, -seçkin kişilerin talip olduğu dikkate alınarak- çok güzel ve asil olması gerekmektedir. Güzelliği ile ilgili kısmı bir tarafa bıraktığımızda böyle seçkin kişilerin talip olduğu -ki rivayete göre halifenin eşi olmuştur- kızın soyu ile ilgili bilgilerin diğer eşlerinde olduğu gibi belirtilmiş olması gerekir. Ancak nesepleri verilen halife eşleri arasında Ezd'li yahut Devs'li yahut Yemenli (Lüheyeye: Cariye hariç) kaydıyla ilgili bilgi geçmemektedir (Ali Yasin, 2002: 235; Kaya, 2013: 43-54). O halde; talip olunan bu kızın bir cariyeye olması kuvvetle muhtemeldir. Hz. Ömer'in cariyeleri arasında Ümmü Veled olarak zikredilen Fukeyha'nın rivayetlerde Ezd'li, Devs'li veya Yemenli bir kadın olarak geçmiş olması istenilen kadının bir cariyeye olan Fukeyha olabileceği düşüncesine götürmektedir.

İbn Hacer'in kaydına göre; Hz. Ömer'in -ne zaman, nasıl, hangi kabileden ve kimin kızı olduğuna dair bilgi verilmemiş olan- Ümmü veled Fukeyha'dan Zeynep ve Abdurrahman el-Asğar isimlerini verdiği bir kız bir erkek çocuğu olmuştur (İbn Hacer, ts: 7/684). İbnü'l Esir, Ümmü veled olan Fukeyha'nın Yemenli olduğunu, Hz. Ömer'in çocuklarından Abdurrahman el-Asğar veya Abdurrahman el-Evsat'ın ve Hz. Ömer'in çocuklarının en

küçüğü Zeyneb'in annesi olduğunu kaydetmiştir. (İbnü'l-Esir, 1987: 3/59-60) Taberî, Fûkeyha'nın Ümmü veled olup Zeynep bint-i Ömer'i dünyaya getirdiğini, Vakıdî'ye atıfta bulunarak da Zeyneb'in Ömer'in en küçük çocuğu olduğunu kaydetmiştir (Taberî, 1119: 4/199-200). İbn Şebbe de, Hz. Ömer'in çocuklarının en küçüğü olan Zeyneb'in annesinin Ümmü veled Fûkeyha olduğunu kaydetmiştir. (İbn Şebbe, 1386: 2:655; Ali Yâsin, 2002: 235,249) Bu veriler ışığında Hz. Ömer'in talip olduğu kız bir cariye olarak karşılık bulmaktadır. Lakin rivayette talip olunan kız cariye olarak satın alınmak istenmeyip bilakis damat olma teklifinde bulunmuş ve rivayetin devamında evlendirildiği ifade edilmiştir. Hz. Ömer'in eşleri arasında burada zikrolunan özelliği taşıyan hür eşi olmadığını göre ya bu rivayet uyduruldu ya da istenilen kişi cariye idi sattım gitti denildi. Halifeden çocuğu olduğu için daha sonra rivayete *nikâhladım* ibaresiyle geçmiş oldu. Bu hususlar da rivayet üzerinde farklı bir kuşku uyandırmaktadır.

Ez-Zemahşerî'nin zikrettiği bu rivayet, nikâhla ilgili fihhi bir mevzunun işlenmesi üzerine örnek verilmiş olsa belki anlaşılabilir. Burada öyle bir durum olmadığına göre, ez-Zemahşerî'nin rivayeti burada zikrederek ince bir gönderme yapmış olması da kuvvetle muhtemeldir. Rivayete baktığımızda; ez-Zemahşerî, rivayetlerde geçmesine rağmen Abdullah b. Ömer'in ismini burada zikretmemesiyle ya rivayetin aslına işaret ederek Hz. Ömer'in, oğlunun talip olduğu kızı istemesine dikkat çekip dolaylı olarak Hz. Ömer'e bir eleştiri yöneltti yahut Hz. Ömer'in burada zikrettiği isimlere yönelik övgü dolu ifadelerinin muhataplarıyla alakalı bir eleştiriye dikkat çekmek istedi. Zira rivayette zikri geçen isimlerden ikisi yani Cerir b. Abdullah ile oğlu Abdullah'ın şöhreti, gerek dönem itibariyle gerek başka rivayetlerden de anlaşıldığı üzere konuyla ilgilenen herkesçe malum bir husustur.

Zemahşerî'nin kaydında diğer rivayetlerin aksine Hz. Ömer'in "*Kureys gençlerinin efendisi*" ifadesiyle taltif ettiği Mervân'ın, Cerir b. Abdullah el-Beceli'nin önüne geçirilmiş olması da rivayette dikkat çeken diğer bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Muhtemelen müellif, bu tavrıyla ya Ömer'in övgüsüne şaşırmakta yahut Mervân'ın bu rivayette yer alması hususuyla ilgili şüpheleri olduğuna işaret etmektedir. Şöyle ki; Hz. Ömer -Hz. Peygamber tarafından sürgün edilmiş olan Hakem b. Ebü'l-As'ın yanında Taif'te yaşayan oğlu- Mervân'ın gerçekten "*Kureys gençlerinin efendisi*" olabilecek hangi özelliğini görmüştü de bu ifadeyi kullanmıştı. Zira Hz. Ömer'in belki 6 yaşında görmüş olduğu Mervân'ı daha sonra ne zaman gördüğüne dair bir ilintili rivayet olmadığı gibi, babası Hakem'in Medine'ye dönme talebine de olumsuz yanıt vermiş olduğu eserlerde belirtilmektedir. (Bkz. Çelik, 2020: 77-78) Öte yandan Hz. Ömer, hilafeti döneminde Mervân'ı taltif edecek olsaydı söz ile değil babasının Medine'ye dönme talebi sırasında yalnızca oğlu Mervân'ın dönüşüne izin verilebilirdi ki, bu duruma mâni bir şey de yoktu. Fakat rivayetler ittifakla Mervân'ın Hz. Osman'ın hilafeti döneminde Medine'ye döndüğünü zikretmektedirler.

Acaba Zemahşerî, bu rivayeti konu edinerek rivayetin uydurulmuş olduğuna mı yoksa Mervân ile ilgili kısmına mı dikkat çekmek istemiştir? Yani Mervân isminin rivayete sonradan dâhil edilmiş olma ihtimaline mi dikkat çekmektedir? Zira Ehli Beyt'e sevgi beslediği bilinen Zemahşerî'nin Hz. Peygamber'in mescidinde Ehli Beyt'e karşı takındığı olumsuz tavırlarla bilinen Muaviye dönemi Medine valisi Mervân'ın (İbn Kesir, ts.: 8/414-418) Hz. Ömer tarafından övüldüğünü göstermek için burada zikrettiğini düşünmek makul olmasa gerektir. Acaba önemli meziyetleriyle öne çıkan sahabe ile (Hz. Ömer -Halife-, Abdullah b. Ömer -Fâkih-, Cerir b. Abdullah -ümmetin Yusuf'u ve Komutan-) Mervân'ın adı zikredilerek seçkin sahabe kategorisine mi konulmak istendi?

Zira rivayete döndüğümüzde adı geçen kadın eğer Fûkeyhe ise -ki başka bir seçenek kalmıyor- Hz. Ömer için iki evlat dünyaya getirmiş bir kadındır. Bu durum, Hz. Ömer'in zikri geçen kadını vefatından ortalama en az 3-4 yıl önce hizmetine aldığına işaret etmektedir. Mervân'ın yaşı ise o tarihlerde ortalama 15-16 olsa gerek. Soylu bir ailenin (Ümeyyeoğulları) bekar oğulları Mervân için cariye bir kadına talip olma durumunun -Arap adetleri bağlamında- dikkate alınması halinde de rivayete kuşkuyla yaklaşılması gerekiyor. Rivayete baktığımızda, isteme olayının da çok fazla aralıklı olmaması gerek ki Halife olaydan haberdar olarak isimleri saydıktan sonra kendisi talip olmaktadır. Muhtemelen damat adaylarının aynı zaman ve mekânda bir süre birliktelikleri söz konusuydu. Mervân ile Hz. Ömer'in yan yana geldiğine dair bir bilgi de rivayetlerde geçmediğine göre ihtimal dâhilinde gördüğümüz bu husus da bize bir ipucu vermemektedir. Dolayısıyla vardığımız kanaat ne Mervân o kıza talip oldu ne de Hz. Ömer zikri geçen övgü sözlerini söyledi. Büyük olasılıkla Mervân ile ilgili kısım -halife olan oğullarına yaranmak gayesiyle- rivayete sonradan dâhil edildi. Dolayısıyla ez-Zemahşerî'nin bu rivayeti zikretmesinin ardında; Mervân b. el-Hakem isminin ön plana çıktığını, ayrıca rivayetleri de dikkatle tetkik etmenin önemine vurgu yapıldığını anlayabiliriz.

Öte taraftan rivayetin farklı versiyonunda; Hz. Ömer'in, Mervân'ın annesini aracı koyduğu ve Mervân'a ve diğerlerine yönelik övgü dolu sözlerin Mervân'ın annesi tarafından zikredildiği belirtilmektedir. Bu durum da; Hz. Ömer'in dönem itibariyle Mervân ve ailesinin yaşadığı Taif kenti ve civarında Mervân'la ve annesi ile karşılaşmış olma ihtimali yahut da Mervân'ın annesinin Medine'de bulunması halinde mümkün olabilmektedir. Ayrıca talip olunan kızın ailesinin de aynı mekânları paylaşmasıyla mümkündür. Zira yukarıda zikrolunduğu üzere Mervân ve ailesi, Hz. Peygamber'in Hakem'i Medine'den çıkarmasıyla (sürgünüyle) Taif'te yaşamaktaydılar. Yani Ömer ile

Mervân ailesinin kısa bir süreliğine de olsa bir arada bulunma durumunun olması gerekiyor. Oysa kaynaklarda - yukarıda da zikrettiğimiz üzere- böyle bir bilgiye ulaşamıyoruz. İstenilen kadının hangi şehirde istendiğine dair bilgileri de rivayetlerden çıkaramadığımız için bir ihtimalin daha olabileceği zikredebilir. O da Halife Ömer'in ve Mervân ailesinin Mekke'de hac zamanı karşılaşmış olmaları durumudur ki, böyle bir halde de rivayette; "Halife hac için Mekke'ye gittiğinde..." gibi ifadelerin yer alması gerekirdi ki buna dair de bir bilgiye ulaşamıyoruz.

Mervân B. Hakem İlintili Farklı Bazı Rivayetlere Dair

Rivayetleri tetkik etmek noktasında -bu durum Mervan'la yahut başka birisiyle alakalı da olabilir- Mervan b. Hakem ismiyle alakalı geçen bazı rivayet bilgilerini burada zikrederek, ehemmiyetine binaen dikkat çekmeye çalıştığımız hususu yani ravi zincirini şekillendirme mevzusunu pekiştirmek istiyoruz.

1- Hz. Ali'nin Mervan için "Kureyş gençlerinin efendisidir." (Zehebi, Siyer: 2008: 3/477) ifadesindeki methiyesine baktığımızda, Hz. Ömer adına dillendirilen ifadenin aynısıdır. Ona -anladığımız kadarıyla- beyefendilik yükleyen bu ifadelerle onun çok oturaklı ve toplumu için davranışları ile yol gösterici rehberliğinden bahsedilmektedir. Ancak Medine'de göreve geldiği andan itibaren tavırlarıyla birçok sahabenin eleştirisine maruz kaldığı gibi Hz. Ali'nin de birçok eleştiri yönelttiği ve makamının adamı olmadığını dillendirdiği (İbn Kesîr, ts, 8: 414-418) bir şahsın nasıl efendilik makamına oturduğu merakı câliptir. Öte taraftan Cemel ordusunun teşekkülü ve savaşın tahrikçileri arasında yer alarak Halife Ali'ye karşı savaşmış, belki yüz belki binlerce insanın öldürülmesi olayında rol almış, hatta kendi tarafındaki sahabe komutanı öldürecek kadar sıra dışı davranan bir şahsı (İbn Kesîr, ts.: 8/414-418) övmek gerçekten Hz. Ali'ye mi kalmıştı? Bunun düşünülmesi bile akılları zorlamaktadır. Acaba "efendilik" kavramına Arap toplumunun yüklediği anlamla diğer toplumların yüklediği anlam arasında ciddi farklılıklar mı mevcut? Kanaatimize göre, -eğer "efendilik" kavramı övgü için kullanıldıysa- bu ifade Hz. Osman'ın ağzından söylenmeli değil miydi? Böylelikle onun hataları bu kavram ile kapatılmış olurdu. Neden Ömer ve Ali ismiyle ilişkilendirilerek sunulmuştur? Halife Ömer'in Mervan'a yönelik iltifatı ifade edecek teşriki mesailerinin olmadığı durumu, halife Ali ile Medine'ye geldiği günden Cemel savaşı hezimetine kadar barışık olmamaları durumlarını dikkate aldığımızda bu iltifatların onlar tarafından değil de onlar adına yapıldığı kanaati bizde hâsıl olmuştur. Böylece saygın kişilerin adıyla, isimleri anılarak şaibeli eylemleri temize çıkarılmaya çalışılan bir şahıs karşımıza çıkmaktadır. Lakin yine de takdir okuyucuya bırakılmıştır.

2- Mervân b. Hakem'in Hudeybiye sulhuna dair rivayette bulunması ve Buhari'de hadisleri olan sahabe iddiasıyla adının anılması durumuna baktığımızda burada da ilginç hususlar karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki; babası Müslüman olduğunda (630) muhtemelen 6 yaşları civarında olan Mervân -ki rivayetlerin geneline göre Hz. Peygamber vefat ettiğinde sekiz yaşında olduğu belirtiliyor- her ne kadar mümeyyiz çağında olmasa da babasının dinini seçtiğini düşünerek 6 yaşında Müslüman olduğunu ifade edebiliriz. Hz. Peygamber (sas)'in akrabalarından olduğunu dikkate aldığımızda da onu görmüş olması kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla kategorik olarak çocuk yaştaki sahâbilerden olması muhtemeldir. Ancak Kur'an'da çok özel olarak zikredilen bir olayın katılımcılarının isminin ön plana çıkmadığı Hudeybiye sulhuyla ilgili en ayrıntılı rivayette dönem itibarıyla henüz Müslüman olmamış bir kişi olan Mervân'ın ve yine onun yaşında olan Misver b. Mahreme'nin (Nazlıgül, 2020: 30/192-193) isminin ön plana çıkmış olması (Buharî, 2013: 1:293-294, 339) oldukça düşündürücüdür. Rivayet zincirinde herhangi bir kişi yahut bir topluluktan aldığı zikretmeyen Mervân'ın bu olay ile ilgili yaptığı rivayet de (Canan, Ts: 11: 514-530 -hadis no: 4266- Taberî, 1119: 2/620-621) ayrıca tartışma konusudur. Zira olayın gerçekleştiği tarihte en iyi ihtimalle 4 yaşında olan Mervân'ın Hudeybiye sulhuna dair olayı nakletmesinde **bir problem gözükmemesi** de oldukça dikkat çekmektedir. Dolayısıyla -bazılarının ifade ettiği üzere- Sahih'i Buharî'de (Buharî, 2013: 1: 293-294, 339) zikredilen rivayetlerde adının geçmiş olması onun sahabilüğünün de delili olmaz kanaatindeyiz. Ayrıca Mervân'ın Hz. Ömer ile teşriki mesaisine dair en ufak bir rivayet bilgisi olmamasına rağmen Hz. Ömer'den hadis rivayetinde bulunduğu zikredilmesi de manidar bir durumdur. Öte yandan en iyi niyetle baktığımızda; Hz. Ömer ve Osman'dan hadis rivayet ettiği belirtilen Mervân'ın, Hudeybiye olayını alıp nakletmiş olduğu sahabeye dair neden bilgi vermediği dikkatlerden kaçmış da, bizzat olayın içindeymiş gibi naklettiği rivayet kabul görmüştür. Örneğin Mervân, Hudeybiye sulhuna dair rivayeti Hz. Osman'dan yahut biate katılan başka (şu şu sahabeden) birinden almıştır gibi bir bilgi verilebilirdi. Öyle olmamasına rağmen ne gariptir ki; Buhari'deki hadisi, Hudeybiye sulhuna dair (râvi belirtmeme şaibesine rağmen) meşhur rivayeti onu seçkin (sahabe) hale getirmektedir.

3- Hayber'in fethine yönelik hakkında ve Hevazin kabilesine ait esir ve ganimetlerin paylaşımına yine Mervân ve Misver'e dayandırılan rivayet de (Buharî, 2013: 1: 293-294, 339) oldukça dikkat çekici bir şekilde ifade edilmiştir. Zira bizzat olayların içerisindeymişler gibi bir nakil söz konusudur. Zehebî, Beyhakî'yi kaynak vererek İbn İshak'tan nakledilen rivayet bilgisini şöyle paylaşmaktadır: "İbn-i İshâk, Zührî -Urve-Mervan b. Hakem ile Misver b. Mahreme (r.a) lardan "Rasûlüllah zilhicce ayında Medine'ye geldi, bir müddet eğleşip Muharrem ayında Haybere sefere çıktı" (Zehebî, 1996: 4/384) diye verir". Yine El-Meğazi'de geçen şu ifadeler: "Abdürrezzak, Ma'mer'den

şöyle rivayet etmiştir: Zühri bana haber verdi, dedi ki: Urve b. Zübeyr; Misver b. Mahreme ve Mervan b. el-Hakem' den -her biri arkadaşının söylediğini tasdik etti- şöyle dediklerini haber verdi: "...” (Zühri, 2016: 39-45) de bize oldukça ilginç geldi (Buharî, 2013: 1: 293-294, 339). Zira her ikisi de yaşları aynı olup olaylara dâhil olmamalarına rağmen olayın içindeymiş gibi birbirlerini tasdik ederek nakilde bulunmuşlardır. Her iki râvi de (Misver ve Mervân) Hz. Peygamber dönemi gerçekleşen (Hudeybiye sulhu ve Hayber fethi) tarihi vakalar esnasında, müşrik çocuğu olarak henüz 3-5 yaşları arasında bulunmaktaydılar.

SONUÇ:

Tarihi şahsiyetler, dâhil oldukları olaylar dikkate alınarak toplumda; iyi ya da kötü, faydalı yahut zararlı, adil veya zalim, merhametli yahut zorba gibi bir takım sıfatlarla anılabilirler. Bu durum, ilgili şahsiyetlerin toplumlarına takındıkları tavırların sonuçları olarak ifade edilebilir. Bireylerin ilgili şahsiyetleri değerlendirmeleri, düşüncelerinde yahut sözlerinde yargılamaları veya sıfatlandırmaları, karşılaştıkları lütuf ve sıkıntılara göre değişir ve o dönemi kapsar. Tarih ise bize -belki ders alınması kastıyla- bu şahsiyetlerin yaptıklarını, dönemlerindeki kamuoyunda onaylanıp onaylanmadıklarının bilgisini nakletmektedir. Ancak nakledilen bilgiler, birçok nedene bağlı olarak her zaman sıhhatli olamayabiliyor. Bu sebeple tarihi rivayetleri daha dikkatlice süzgeçten geçirmek gerekmektedir. Tarihi şahsiyetleri; haklarında bilgi araştırarak öğrenmek, davranışlardaki doğruluk yahut yanlışlıklar hakkında indi değerlendirmelerde bulunmak yahut tenkit etmek o şahsiyetlere bir zarar vermediği gibi onları gereksiz övmek, hak etmedikleri değerlerle zikretmek de bir fayda sağlamayacaktır. Dolayısıyla kişileri olduğu halden çıkararak olmayan vasıflarla nitelendirmek, sonraki dönem insanları yanıltmak olabileceği gibi ahlaki ve vicdani de olmamaktadır.

Bu çalışma, maalesef burada dikkat çekmeye çalıştığımız birtakım sorunlar nedeniyle husule gelmiştir. Zira çalışmanın esasını teşkil eden rivayetin, Mervân b. Hakem eksenli ele alınması bu sebeptendir. O, dönem itibariyle vezirlik veya baş vezirlik gibi makamlara karşılık gelebilecek halife sekreterliği görevinde bulunmuş, siyasi karışıklıkların çıktığı dönemde olayların merkezinde yer almış, iç savaşlarda yönlendirici rol oynamış, valilik ve nihayetinde halifelik makamına oturmuş bir şahsiyettir. Ancak kaynaklar, siyasi ve tarihi kişiliğiyle ilgili olarak burada zikri geçen görevler ve dâhil olduğu olaylarla ilgili erdemli davranışlarını bize sunmamakta, bilakis her türlü tartışma götüreceği işlerin içinde veya arkasında olduğunu ortaya koymaktadır. Fakat bazı İslam Tarihçileri, araştırmacılar, hadisçiler vb. konuyla bağlantılı eserler yazanlar; onu siyasi tavrıyla ortaya koyduğu hayatı ile değil de, değerli ve saygın kılmak adına birkaç tutarsız delille fazilet timsali bir halde sunabilmektedirler. Bu durum ise sahabilik vasfıyla alakalı olarak karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki; hadis rivayet etmesi, Kur'an okuması, rivayet ettiği hadislerin Buhari'de geçmesi ve Muaviye'nin onu Medine'ye vali tayin etmesi gibi hususlar Mervân b. Hakem'in fazileti olarak zikredilirken; tarihi şahsiyet olarak yaptıkları ve dönem itibariyle tenkit edilmesi tevillerle geçiştirilmeye çalışılıyor. Öte taraftan sanki Ömer'in taltifiyle Sünnî cenaha, Ali'nin taltifiyle Şia'ya Mervân'ı şirin gösterme gayreti karşımıza çıkmaktadır. Yine Muaviye'nin hilafetinin meşruiyeti tartışılırken, o atadığı için, birine fazilet yüklenmesi de ayrı bir garabet olarak karşımıza çıkıyor.

Öte taraftan bu çalışmanın yapılmasına vesile olan rivayetteki garip bilgiyle birlikte, kendisi 3-4 yaşlarında bir çocukken gerçekleşen ve Müslümanlarca son derece önemli olan bir olay olan Hudeybiye sulhunun ayrıntılı rivayetin, Hayber'in fethine yönelişe dair bilgilerin Huneyn savaşı sonrası esir ve ganimetlerin taksimi mevzusunu akla mantığa sığmayacak bir şekilde ona ve yaşıtı Misver'e rivayet ettirilerek eserlerde zikredilmesi bir yana, bunları tetkik etmeden bu bilgilerle kişilere fazilet yüklenmesinin de izah edilecek bir tarafı olmadığı açıktır. Bu şekilde gerçeğin aykırısı tavırlarla, gerek bu rivayetleri tenkide tabi tutmaksızın –rivayet kabilinden- eserlerine kaydeden müellifler gerekse eserlerindeki diğer birçok önemli ve saygıdeğer bilgiler de değersiz görülecektir. Eğer Müslüman müellifler, bu tür rivayetleri sorunlu görüp tenkit etmezlerse, o bilgileri merkeze alarak İslam hakkında değerlendirme yapmaya çalışan art niyetli müsteşriklerin de değirmenine su taşınmış olacaktır.

Netice itibariyle bizim bu çalışmayı yapmaktaki maksadımız kısaca biyografisine yer verdiğimiz Mervân b. Hakem'i övmek ya da yermek değil ancak onun şahsında hem bazı rivayetlerin problemine dikkat çekmek hem de gereksiz tevillerle; onun şahsında aynı zihniyete sahip şahısları temize çıkarma yaklaşımlarını tenkit etmeye matuftur. Zira kaynakların verilerine baktığımızda; 40 yıllık siyasi hayatında hayır adına yaptığı icraatlarla anılmayıp bilakis adının geçtiği birçok yerdeki karışık işlerine tevیل getirilerek anlatılmaya çalışılan bir şahsa, gereksizce iltifatlar ve fazilet yüklenmeye çalışılmaktadır. Bu durumun ona da yapılan bir haksızlık olduğu kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

Ali Yâsin, A. (1423/2002). Dirasetu Nakdiyyettun Fi'l-Merviyyat Fi Şahsiyeti Ömer b. El-Hattab ve Siyasetihi'l İdariyyeti (r.a.), Naşir: İmadetu'l-Bahsi'l-İlmiyye bi'l-Camiati'l-İslamiyye, Medinetü'l-Münevver.

- Atçeken, İ. H. (2000). " Hz. Osman Dönemi Olaylarında Mervân b. Hakem'in Rolü", Konya Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 9: 315-348.
- Aycan, İ. (2004). "Mervân I", TDV İslam Ansiklopedisi, TDV. Yay. Ankara. 29: 225-227.
- Bayer, İ.; Poyraz, M.; & Hamedo, H., Gür, M.S. (2023). Zemaşerî'yle Mektuplaşma Kevser Sûresinde İ'câz (Metin ve Tercüme): Zemaşerî'nin Belâği Görüşleri. Lap Lambert, Moldova.
- Buhârî, M. (2013). Sahih-i Buhârî ve Tercemesi. (trc.: Mehmet Sofuoğlu). Ötüken Yay. Ankara.
- Canan, İ. (Ts). Hadis Ansiklopedisi: Kütüb-i Sitte, Akçağ Yayınları, İstanbul.
- Çelik, Y. (2020). "İlk Dönem İslâm Tarihinde Siyasi Bir Şahsiyet Olarak Mervân b. Hakem", AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, 8(1), 8: 76-101).
- İbn Asâkir, A. (1419/1998), Târihu Medineti Dımaşk, Dâru'l-Fikr, Beyrut.
- İbnü'l-Esîr, İ. (1987), el-Kâmil fi't-târîh Tercümesi (Trc. M. Beşir Eryarsoy - Ahmed Ağırakça). Bahar yay., İstanbul.
- İbnü'l-Esîr, İ. (Ts). Üsdü'l-Ğabe fi Ma'rifeti's-Sahabe, by.
- İbn Hacer, A. (Ts). El-İsabe fi Temyizi Sahabe, (Thk: Ali Muhammed el-Becavi). Daru'l-Ciil, Beyrut.
- İbn Kesîr, İ. (ts). el-Bidâye ve'n-Nihâye (Trc. Mehmet Keskin). Çağrı Yay., Ankara.
- İbn Kesîr, İ. (ts). el-Bidaye ve'n-Nihaye, Daru İhyau Turasi'l-Arab, byy.
- İbn Kudâme, M. (1985). El-Muğnî, Nâşir: Dâru İhyaû Turâsi'l-Arab.
- İbn Sa'd, M. (ts). et-Tabakatu'l-Kübra, Daru Sadır, Beyrut.
- İbn Şebbe, Ö. (1386). Tarihu'l-Medineti'l-Münevver, Naşir: Daru'l-Fikr: İran.
- Kaya, İ. (2013). "Hz. Ömer ve Ailesi", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Nazlıgül, H. (2020). "Misver b. Mahreme". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, TDV Yay. Ankara. 30: 192-193.
- Poyraz, M. (2023). İbrahim Rıfat'ın Üç Risalesi (Hz. Osman'ın Şehadeti, Cemal ve Sıffin Olayları ve Fitne Olaylarının Nifak Hareketleri ekseninde Değerlendirilmesi". Sonçağ Yayınları. Ankara.
- Ruaynî, Ş. (2003). Mevahibü'l-celil li şerhi Muhtasarı Halil, (Thk: Zekeriyya Amîrât) Dâru Âlemi'l-Kütüb.
- Sallâbî. A. (2008). Hz. Ali. (Ter.: Şerafettin Şenaslan). İstanbul: Ravza Yayınları.
- Taberî, M. (1119). Târihu'r-Rusul ve'l-Mülûk, (Thk: Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahîm). Dâru'l-Meârif, Mısır.
- Zehebî, Ş. (1405/1985). Siyeru a 'lâmi'n-nübelâ'. (Thk. Şuayb el-Arnaûd - Hüseyin el-Esed). 25 Müessesetü'r-Risale, Beyrut.
- Zehebî, Ş. (1407/1987). Târihu'l-İslam, (thk.: Ömer Abdusselâm Tedmûrî). Daru'l-Kutubi'l-Arab. Beyrut.
- Zehebî, Ş. (1996). İslâm Tarihi. (trc. Muzaffer Can). Cantaş Yayınları, İstanbul.
- Zirikli, H. (2002). El-A'lâm- Kamûsu Terâcîm. Dâru'l-Ulûmi'l-Melayîn, Beyrut.
- Zührî, M. (2016). el-Meğazî, (Çev.: Mehmet Nur Akdoğan). Ankara Okulu Yayınları, Ankara.